

ПАРАДИГМА „УКРАЇНСЬКА – ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА” КРИЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛОГУ КУЛЬТУР

I. Б. Слоневська

Предметом статті є одна з найактуальніших проблем сучасної літературної освіти – „діалог культур” як методологічна засада сучасного викладання літератури. „Діалог культур” автор розглядає у парадигмі „українська – зарубіжна література”.

Ключевые слова: діалог культур, діалогічне мислення, контактено-генетичні зв'язки української та зарубіжної літератури

Предметом статті є одна з найактуальніших проблем сучасної літературної освіти – „діалог культур” як методологічна засада сучасного викладання літератури. „Діалог культур” автор розглядає у парадигмі „українська – зарубіжна література”.

Ключові слова: діалог культур, діалогічне мислення, контактено-генетичні зв'язки української та зарубіжної літератури

The methodological bases of present-day literature education and in particular discipline “Foreign literature” are analyzed in the given paper. The problem “dialogue of cultures” in the paradigm “Ukrainian-Foreign literatures” attracts special author’s attention among these mentioned bases.

Key words: dialogue of cultures, dialogical thinking, contact and genetic connections of Ukrainian and Foreign literatures

Соціокультурні зміни в сучасному українському суспільстві зумовили трансформацію освітніх стратегій та пріоритетів, чим і спричинене реформування національної системи освіти. Одним із стратегічних напрямів освіти, зазначається у статті В.Кременя „Філософія освіти XXI століття”, є підготовка людини, „органічно адаптованої до життя у світі багатоманітних зв'язків, особистості, яка керується світоглядними принципами „єдність у розмаїтті” та „доповнення замість протиставлення” [1]. Цей напрям співпадає з світовою соціокультурною тенденцією епохи глобалізації, позначеною активним пошуком нових принципів об'єднання, шляхів взаєморозуміння і взаємозбагачення. Для України, яка активно інтегрується у світове співтовариство, такий пошук є особливо актуальним та важливим. Нові пріоритети потребують нових методологічних, світоглядних засад освіти. У даній статті мова піде про одну з найактуальніших проблем літературної освіти – принцип „діалогу культур” як методологічну засаду сучасного викладання літератури. „Діалог культур” ми розглянемо у парадигмі „українська – зарубіжна література”, яку можна визначити як синергетична, беручи до уваги такі її характеристики, як відкритість, мультикультуралізм, діалогізм, контекстуальність. Зауважимо при цьому, що ми використовуємо поняття парадигми у його первісному значенні – модель, не вдаючись до глибоких філософських обґрунтувань природи поняття. Цей підхід сьогодні домінує при дослідженні парадигмальних основ розвитку освіти.

Важлива характеристика культури – синергія, взаємодія різних потенцій, ментальних особливостей, культурних подій та світоглядних концепцій. Культурний плюралізм, ідея множинності культур не суперечить ідеї глобальної культури, шлях до якої характеризується складною соціокультурною динамікою, посиленням суперечливих тенденцій: з одного боку, до національного духовного самоствердження, а з другого – до інтеграції під впливом „мікроелектронної революції”.

Сучасним освітнім підходом до вивчення і осмислення феномену культури слід вважати принцип діалогу, за яким необхідною попередньою умовою збагачення національної самосвідомості є осягнення ціннісного досвіду людства. Соціокультурна концепція спілкування і творчості як діалогу закладена дослідженнями М.Бахтіна, В.Біблера, М.Бубера, Л.Виготського та ін. Культурні контакти пронизують буття людини на всіх етапах її суспільного розвитку. Теоретична розробка цих ідей здійснювалася у працях С.Аверінцева, Т.Адорно, Г.Апресьяна, І.Юффе, О.Лосева, Ю.Лотмана, які розглядали історію світового мистецтва в контексті історії художньої культури. В їхніх концепціях відбилася прагнення до універсального, системного розкриття мистецтва в межах культури; вони дійшли висновку, що художня культура є самостійною галуззю загальної культури людства, в центрі якої перебуває мистецтво. Завдяки мистецтву, що здатне легко „входити” в іншу культуру, може здійснюватися діалог між художніми культурами Заходу і Сходу, Європи і Америки, а також відбувається засвоєння культурної спадщини. Заглиблення у мистецтво дає змогу відчутти

неповторність культурного життя кожної епохи, акумулює систему цінностей, має надзвичайний вплив на формування особистості.

У філософських розвідках М.Бахтіна розуміння культури інтерпретується як „діалог у великому часі культури”, спілкування культур. Поняття діалогу використовується, за Бахтіним, дуже широко: діалог визначається основою людської свідомості, загальною суттю гуманітарного мислення. Діалог є всеохоплюючим, а діалогічні стосунки передбачають рівноправність, відсутність дискримінації, незведеність до логічних умовиводів, наявність третього співрозмовника, який відіграє роль певної точки відліку (суд совісті, суд історії, суд Божий), народження істини в декількох свідомостях. „Істина не народжується і не знаходиться в голові окремої людини, – вважав М.Бахтін. – Вона народжується поміж людьми, які спільно шукають істину в процесі їхнього діалогічного спілкування” [2, с.126].

Для чого це сучасному молодому українцю? Але ж саме так формується нове мислення, одним із принципів якого є діалогічність, що в контексті „діалогу культур” передбачає не просто спілкування з різними культурними парадигмами, але має на меті передусім здійснення власного морально-естетичного вибору, самовизначення у площині світової культури і загальнолюдських цінностей, прищеплює любов до своєї національної культури без зневаги до іншої, формує ставлення до іншого як до рівноцінного, повагу до його „інакшості”. Таке комунікативне, толерантне, креативне мислення є адекватним духовно-культурним тенденціям початку ХХ століття. Формування глобальної людської цивілізації якраз орієнтує на полілог ідей, теорій, кроскультурну взаємодію Сходу і Заходу, а діалогічне мислення виступає як вимога часу.

Надалі ми спробуємо довести, що одним із засобів формування діалогічного мислення може виступати навчальна дисципліна „Зарубіжна література”. Вивчення „Зарубіжної літератури” на засадах принципу діалогізму своїм аксіологічним аспектом має можливість пізнання інших народів і їхніх культур саме на основі діалогу, адже якраз на цій основі відбувається входження України до світового співтовариства. Літературна освіта крізь призму принципу діалогізму дає змогу побачити складне переплетіння, зв'язки, впливи різних культур і літератур у єдиному всесвітньому культурологічному просторі. Подібний підхід, в основі якого – концепція „діалогу культур”, веде до пошуку зв'язків між епохою, типом культури, способом мислення людини – сучасника тієї чи іншої епохи, а також передбачає вивчення широкого культурного контексту епохи.

Один з найголовніших законів мистецтва – той безперечний факт, що всі його найвеличніші світові пам'ятки, тобто світова класика, яка є за своїм пафосом загальнолюдською, проникнутою гуманізмом, за формою, проте, не може не бути неповторно національною. Нема ні одного великого твору літератури чи мистецтва, який би не був пов'язаним з духом, віковим менталітетом народу, що його породив. Національна своєрідність, яка забезпечує поліфонію та багатство світової культури, – от необхідна вимога до будь-якого художнього шедевру. Підкреслюючи поєднання у літературі цих двох начал – загальнолюдського і самотньо-національного, І.Франко стверджував: „Кожний чільний сучасний письменник – чи він слов'янин, чи німець, чи француз, чи скандинавець – являється неначе дерево, що своїм корінням впирається якомога глибше і міцніше в свій рідний національний ґрунт, намагається ввібрати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і короною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань” [3, с.503].

Розвиваючи образ, згадаємо постмодерністський принцип „різومي”, за яким світову культуру можна розглядати не як ієрархічне дерево, а як об'єднаний спільним ґрунтом куш. Саме наявність цього „спільного ґрунту” дозволяє розглянути українську та зарубіжну літературу як одну відкриту об'єднану систему. Спробуємо ілюструвати цю тезу загальнолітературними фактами. У цьому аспекті важливими видаються дослідження контактено-генетичних зв'язків зарубіжних національних та української літератур. Генетичні зв'язки можна розглядати на рівні пошуку спільних тем, мотивів, сюжетів творів української та зарубіжної літератури, а також спільності жанрів, видів, родів досліджуваних літератур. Контактні зв'язки розглядаються як прояв взаємовідносин між письменниками, школами, течіями, літературами. Сфера контактено-генетичних зв'язків неосяжна, тому зупинимось на тих аспектах, які забезпечують основу для формування уявлення про літературу як єдиний відкритий процес, стають фактором створення цілісної літературної освіти, наскрізною ідеєю якої є долучення до світової гуманістичної літератури крізь призму діалогу культур. У цьому контексті привертає увагу сфера взаємозв'язків української та зарубіжної літератури на таких рівнях, як вплив світових митців на українську літературу, українська тема в творчості зарубіжних письменників, спільність тем, образів, сюжетів, взаємовідносин українських та зарубіжних письменників.

Згадаємо у рамках окресленої проблеми, що Україною після знайомства з графом Потоцьким зацікавився Й.-В. Гете, до поетичної спадщини якого зверталися і Тарас Шевченко, і Іван Франко, і літературні діячі ХХ ст.: М.Бажан, М.Рильський, М.Лукаш, Ю.Клен, І.Качуровський. Т.Шевченко добре знав німецьку літературу і цінував її високе просвітительське начало, особливо яскраво виражене у

творчості Й.-В. Гете. Ліро-епічні форми сентиментальної поезії, акценти на психологічному художньому конфлікті, розвиток особистісного начала в літературі імпонували великому українському поету, і ми знайдемо спільні мотиви в традиціях роману виховання між романом Й.-В. Гете „Літа науки Вільгельма Майстера” і повістями Т.Г.Шевченка „Художник”, „Близнець”. Високо цінував Кобзар поему „Фауст”. Його Оксана (поема „Слепая”) і Гретхен з „Фауста” божеволіють через одні і ті ж самі обставини: людську підступність, жорстокість, зло і обман. Помітний вплив на розвиток української літератури мала художня спадщина Ф.Шіллера. Романтична концепція людини – вільної особистості, яка шукає шляхи до власної свободи, конфлікт у людині між моральною і фізичною природою, певний просвітительський пафос об'єднують Т.Г.Шевченка з Ф.Шіллером, між творчістю якого і художніми відкриттями Шевченка вбачав прямиий зв'язок М.Костомаров. Характерною для творчості і Т.Г.Шевченка, і Ф.Шіллера є тема боротьби проти соціального і національного рабства. Тематичну схожість знайдемо у драмах „Вільгельм Телль”, „Гайдамаки”, „Дітовбивця” та „Катерина”, у деяких романтичних образах (Карл Моор – Варнак). Своє відображення творчість Шіллера знайшла у доробку П.Куліша, М.Костомарова, Ю.Федьковича.

Темою окремого дослідження може бути питання про спільне і відмінне у творчості двох великих слов'янських геніїв – Т.Г.Шевченка і О.С.Пушкіна. Безумовно, український і російський поети мали певний антагонізм світоглядних позицій, який проявився в оцінці історичної ролі Петра I, І.Мазепи, Кочубея, але поєднували їх ідеали свободи, милосердя, гуманізму, які є наскрізними для творчості обох великих поетів.

Дослідники творчості Т.Г.Шевченка знаходять загальнолюдські точки дотику у поезії великого українця і його слов'янських побратимів – поляка А.Міцкевича і угорця Ш.Петефі. Палкий пафос визвольної боротьби, ненависть до гнобителів, яскраво виражена національна ідея об'єднує пристрасного А.Міцкевича („Дзяди”, „Пан Тадеуш”, „Гражина”) і нашого співця свободи („Гамалія”, „Гайдамаки”, „Сон”, „Кавказ”). Природа, яка сприймається через призму широкої народної душі, особлива залюбленість у степові безкраї простори, любов до Батьківщини властива і Ф.Петефі, і Т.Шевченку.

Увагу світового письменства привертала історія України, її блискучі державні діячі. Гетьман Мазепа, Богдан Хмельницький отримали літературне життя під пером Вольтера, Байрона, Пушкіна, Карамзіна, Гюго, Рільке, Брехта. Історією запорізького козацтва захоплювався і досліджував її Проспер Меріме (есе „Богдан Хмельницький”, нарис „Українські козаки та їхні останні гетьмани”). Він же, за порадою свого приятеля Івана Тургенєва, взявся за переклади творів Марка Вовчка французькою мовою.

З Україною тісно пов'язана доля багатьох зарубіжних письменників: у Бердичеві і Верхівні жив О.Бальзак, у Києві народився М.Булгаков, у Переяслав-Хмельницькому – Шолом-Алейхем, на Вінниччині Я.Івашкевич. Українські сторінки є яскравими в особистій і творчій долі Г.Гейне, А.Міцкевича, О.Пушкіна, М.Лермонтова, Я.Гашека, О.Купріна, Гі де Мопассана, А.Ахматової, Р.М.Рільке.

Подібні факти – свідчення нелінійної ситуації відкритого діалогу, який вівся у досліджуваній парадигмі, прямого і зворотного зв'язку між літературами, потрапляння – в результаті розв'язку спільних проблемних ситуацій – в один самопогоджений темпосвіт.

За Бахтінім, культура лежить на кордонах. Це можна трактувати і так, що цінності, принципи, національні особливості кожної культури яскравіше, глибше усвідомлюються при діалозі різних культур. М.Бахтін стверджує: „Адже чужа культура лише в очах іншої культури розкриває себе повніше, глибше. Один смисл розкриває свої глибини, натрапивши і доторкнутись до іншого смислу... Ми ставимо нові питання чужій культурі, яких вона сама не ставила. Ми шукаємо в ній відповіді на ці запитання, і чужа культура відповідає нам, розкриваючи свої нові грані. За такої діалогічної зустрічі двох культур вони не зливаються і не змішуються, кожна зберігає власну єдність, відкриту цілісність, проте вони взаємно збагачуються” [4, с.353-354]. При цьому пам'ятатимемо, що літературне різнограв'я має „спільний ґрунт”, який у даному контексті виявляється в спільності тем, образів, сюжетів, мотивів. Досліджуючи відкриту динамічну систему „українська – зарубіжна література”, акцентуємо увагу на самоорганізаційній природі виникнення цієї спільності і незаперечному факті спільності тем, образів, сюжетів, мотивів у різних національних літературах. На думку І.Франка, в літературних явищах є поєднання „свого, місцевого, оригінального і своєрідного з привізним, чужим, перейнятим із довговікових міжнародних зносин”. Але при цьому він слушно зауважує, що кожна національна література „вносить його в загальну скарбницю літературних тем і форм” [5, с.385].

До прикладу можна взяти для розгляду втілення біблійних мотивів у різних національних літературах світу. Це сприяє усвідомленню сутнісної, визначальної єдності духовного шляху людства. Актуальність такого пошуку обґрунтована тим, що для багатьох сьогоденних студентів євангельські істини видаються і недоступними, і непотрібними. А між тим світова література дає нам безліч прикладів того шляху до Істини, який для Данте, Шекспіра, Гете, Сковороди, Шевченка, Франка,

Пушкіна, Достоевського був нерозривно пов'язаний з роздумами над Біблією, її вивченням та осмисленням, використанням її мотивів у своїх кращих творах.

Задумуючись над Біблією, людина вкотре робить свій вибір щодо Добра і Зла, Любові і Ненависті, Смерті і Безсмертя. І в українській, і в зарубіжній літературі біблійні образи і сюжети знаходять своє широке алегоричне трактування. Біблія стала невичерпною скарбницею, з якої світові письменники запозичали художні образи, теми, символи, мотиви. Шедеврами світової літератури стали сповнені біблійними образами і мотивами „Божественна комедія” Данте, „Фауст” Й.-В. Гете, „Каїн” Дж. Байрона, „Повстання ангелів” А. Франса, „Брати Карамазови” Ф. Достоевського, „Майстер і Маргарита” М. Булгакова. Власну інтерпретацію навіяних Біблією сюжетів, зокрема тему Апокаліпсису, співзвучну до жорстких реалій ХХ ст., знайдемо у європейській символістській поезії (П. Верлен, Ш. Бодлер, О. Блок, О. Олесь, М. Вороний), в антиутопіях Є. Зам'ятіна, Дж. Оруелла, Г. Уеллса, К. Чапека, В. Винниченка, новелах В. Стефаніка, романах В. Барки та І. Багряного, європейській інтелектуальній прозі Дж. Джойса, Ф. Кафки, Т. Манна, М. Пруста та українській сучасній поезії І. Драча, В. Яворівського, Є. Гуцала, Л. Костенко.

Провідні тенденції розвитку світової культури, спільні для кожної національної літератури гуманістичні ідеї інтерпретуються за допомогою так званих „вічних образів”. „Вічні образи” – це літературні образи, які за глибиною художнього узагальнення виходять за межі конкретних творів та зображеної в них історичної доби, містять у собі невичерпні можливості філософського осмислення буття: Прометей, Дон Кіхот, Гамлет, Фауст, Дон Жуан. Породжені певними історичними умовами, вони водночас зосереджують у собі важливі риси людського характеру, ситуації і конфлікти, які повторюються за нових суспільних обставин. У художній конкретності вічних образів виявляються риси загальнолюдського, увиразнюються фундаментальні принципи буття. В історії кожної національної літератури вічні образи мають свої традиції побутування, риси, пов'язані з історією народу, його матеріальною і духовною культурою. Так, до образу Дон Кіхота зверталися Й.-В. Гете, В. Гюго, Дж. Байрон, І. Тургенєв, Ф. Достоевський, Б. Грінченко, Л. Первомайський, Л. Костенко, Х. Л. Борхес. Захоплення крилатим началом в людині, втіленням якого став Ікар, знайдемо в „Метаморфозах” Овідія, „Ікарі” Ф. Депорта, „Лузіаді” Я. Камоенса, „Батавській історії” В. Незвала; власну інтерпретацію образу дали М. Вороний („Ікар”), Л. Костенко („Брейгель: Падіння Ікара”), Г. Світлична („Падіння Ікара”). Так, отримуючи цілісну літературну освіту, особистість формує певну метамову – полікультурний код, який дозволяє не заблукати у „хаосі інтеграції”.

М. Бубер визначив буття людини як нескінченний діалог людини з Богом [6]. У сучасному розумінні діалог може мати широкі обрії: діалог людини і природи, людини і культурних пам'яток, читача і книги. Процес читання взагалі можна визначити як створення власних думок за допомогою думок, висловлених автором, ініціювання особистісних шляхів розвитку, тобто знайомство з художнім твором – це завжди творчий процес, який можна кваліфікувати як особливий діалог між автором і читачем. Художній твір є діалогічним за природою, він виникає і живе в соціокультурному просторі, його породжують спільні закономірності і чинники суспільного і художнього розвитку. Саме цим пояснюється присутність чи не в кожній національній літературі творів, які є відгуком митців на події загальнолюдської значущості, індивідуальним осмисленням символів та кодів світової культури. Простежити особливості такого культурного діалогу, побачити, як через діалог творів відбувається діалог культур, – одне з найважливіших завдань сучасної літературної освіти. Вивчення літератури крізь призму діалогу культур у парадигмі „українська – зарубіжна література” не тільки допомагає усвідомленню єдиного загальнолюдського культурного простору, в який інтегрує себе юна особистість, але й стимулює розвиток нелінійного сприйняття реального полікультурного простору, сприяє національній самоідентифікації молодого українця, який пізнає власну культуру як невід'ємну і самобутню складову культурної світової мозаїки.

Література:

1. Кремьнін В. Філософія освіти ХХІ століття // Урядовий кур'єр. – 6 лютого 2003р. – №23.
2. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1979.
3. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти тт. – Т. 26.
4. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
5. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти тт. – Т. 27.
6. Бубер М. Диалог // Бубер М. Два образа веры. – М.: Республика, 1995.

Поступила 15.09.2004 г.